

ՀԱՅ-ՍՊԱՆԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿԱՊԵՐՈՒ ԴՐՈՒԱԳՆԵՐ (ԺԹ. ԴԱՐ-1930ԱԿԱՆՆԵՐ)

ԱՐԾՈՒԻ ԲԱԽՉԻՆԵԱՆ

artsvi@yahoo.com

Փիրենէեան թերակղզին, ըլլալով Եւրոպայի արեւմտեան ծայրամասը, թէեւ դարերու ընթացքին բազմիցս հրապուրած է մշտապանդուխտ հայ ժողովուրդը, մինչեւ Ի. դարու աւարտը մեծաքանակ հայ համայնք չէ ունեցած: Այդուհանդերձ, հայ եւ սպանացի ժողովուրդներուն մէջ երբեմն եղած են մշակութային փոխյարաբերութիւններ: Շատեր նկատած են հայկական եւ սպանական ոգիներու հանգիտութիւնները եւ որոշ նմանութիւններ զոյգ ժողովուրդներու մտածելակերպին եւ արտայայտութիւններուն միջեւ¹:

Սոյն աշխատութիւնը փորձ մըն է մէկտեղելու հիմնականօրէն հայկական աղբիւրներու մէջ ցրուած տեղեկութիւնները՝ ԺԸ. դարէն մինչեւ 1930ականներու հայ-սպանական մշակութային կապերու վերաբերեալ: Մասնաւոր ուշադրութիւն դարձուցած ենք գրական կապերուն եւ սպանական երաժշտութեան ու պարին մէջ հմտացած հայ արուեստագէտներուն:

¹ Օրինակ, Յովսէփ Էմին, այցելելով Մեղրի, տեղի հայերու մասին գրած է. «Տղամարդիկ նոյնքան խանդուր են իրենց կանանց հանդէպ, որքան իսպանացիներն ու պորտուգալացիները» (Յովսէփ Էմին, *Յովսէփ Էմինի կեանքն ու արկածները*, հեղինակային հրատ., Երեւան, 2018, էջ 370): Հայ թատերապարի (պալէ) պատմութեան նուիրուած հատորին հեղինակը նշած է. «Շատրոնց նկարած եմ, որ մենք՝ հայերս, շատ յուզումնալից կը վերաբերինք սպանական պարերուն: Կա՛մ խառնուածքը կը գրաւէ, կա՛մ մերկացուած զգացումները, կա՛մ կշռոյթը կը խանդավառէ, սակայն սպանական ազգագրութեան հանդէպ աւանդական հեփաքքրութիւնը չի մարիր» (Ասմիկ Մարկոսյան, *Страницы истории армянского балета* (Հայ պալէի պատմութեան էջեր), «Գիտութիւն», Երեւան, 2010, էջ 61): Հեղինակը նկատի ունի երեւանեան բեմին վրայ Լուովիկ Մինքուսի «Տոն Քիշոթ» պալէի բեմադրութիւնը չորս անգամ՝ 1954-99ին, նաեւ 1972ին հայ պարայարդար Մարք Մնացականեանի «Լորքիանա» թատերապարային բեմադրութեան ստեղծումը՝ Ֆետերիքո Կարսիա Լորքայի բանաստեղծութեան եւ սպանական պարերու հիման վրայ:

ԳՐԱԿԱՆ ԿԱՊԵՐ

Հայ-սպանական գրական կապերով զբաղած են բանասերներ Ալվինա Արամեան² եւ Վարդան Մատթեոսեան³ : Սոյն գլուխին մէջ, առանց կրկնելու անոնց կողմէ յիշուած փաստերը, կատարենք քանի մը յաւելումներ:

ԺԹ. դարուն սպանական մշակոյթը եւ մասնաւորապէս գրականութիւնը, որպէս եւրոպական մշակոյթի մէկ մաս, սկսած է թափանցել հայութեան զոյգ հատուածներուն մէջ: 1846ին, թերեւս առաջին անգամ հայերէն գրուած ըլլայ Սպանիոյ մեծ գրագէտ Միկէլ Սերվանտէսի անունը («*Կերվան-տէս անմահ ոգին Սպանիոյ՝ ոգեսպառ կարօր....*»⁴): Իսկ 1853ին տպագրուած է առաջին հայերէն յօդուածը սպանական իրականութեան ամենէն յայտնի իրողութիւններէն մէկուն՝ ցլամարտի մասին⁵:

Բանաստեղծ Թովմաս Թերզեանի (1840–1909) «Յայգանուագ» քերթուածը կը թուի ըլլալ սպանական երգի մը փոխադրութիւնը: Թէեւ այդ մասին յատուկ նշում չկայ, սակայն առաջին տունը նման ենթադրութեան բացայայտ հիմք կու տայ.

*Դիւթիչ ծաղիկ Կաստիլիոյ,
Թուխ եւ հրավառ ,
Ո՛հ, որչափ սէր կ'ազդեն աչկունքդ՝
Ինչու՞ չըզգար սիրտդ այնպէս՝....*

² Ալվինա Արամեան, «Սերվանտէսը եւ հայ գրականութիւնը», *Հայ գրականութեան միջազգային կապերը, հատոր Բ.*, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան 1987, էջ 113-36. նոյնի՝ «V-XVII դդ. հայ-իսպանական պատմամշակութային կապերի պատմութիւնից», *Լրաբեր հասարակական գիտութիւնների*, 8:1990, էջ 33-42. նոյնի՝ «Հայաստան-Իսպանիա. պատմամշակութային կապեր (V-XVII դդ.)», *Գարուն*, 8:2000, էջ 77-9. նոյնի՝ *Очерки истории армяно-испанских литературных и культурных отношений V-XX вв.* (Ե.-Ի. դարերու հայ-սպանական գրական եւ մշակութային առնչութիւններու ակնարկներ), «Գիտութիւն», Երեւան 2019. նոյնի՝ «Աւետիք Իսահակեանը՝ բասկերի երգի թարգմանիչ», *Լրաբեր հասարակական գիտութիւնների*, 2:2021, էջ 369-73:

³ Վարդան Մատթեոսեան, «Ռիուագներ ԺԵ.-ԺԹ. դարերու հայ-սպանական մշակութային կապերէն», *Բազմավէպ*, 1-4:2003, էջ 178-216. նոյնի՝ «Հայ գրականութիւնը սպաներէն լեզուով», *Գրական-բանասիրական ուսումնասիրութիւններ*, Գրիգոր Մելիտինեցի գրական մրցանակ, Անթիլիաս 2009, էջ 363-80. նոյնի՝ «ԺԸ. դարու հայկական թեմայով սպաներէն թատերախաղ մը», *Միջազգային գիտաժողովի նիւթերի ժողովածու նուիրուած բանասիրական գիտութիւնների դոկտոր, պրոֆեսոր Մելս Սանթոյեանի ծննդեան 80-ամեակին*, «Միսմա» ՍՊԸ, Երեւան 2018, էջ 252-63:

⁴ «Ոգի տպարանի. խղճութիւն գրագիտաց», *Ազգասէր*, 2 Մայիս 1846, էջ 137:

⁵ Խ. Գ., «Ցլամարտութիւն», *Բազմավէպ*, 21:1853, էջ 326-31:

⁶ Թովմաս Թերզեան, *Երկեր*, «Նայիրի», Երեւան 1992, էջ 67:

Սպանուիի անորոշ կերպար մը կայ Սմբատ Շահազիզի (1840–1908) «Երկու ասպետ» բանաստեղծութեան մէջ՝

*Երկու ասպետ, խըրոխտ կանգնած
Սպանուիու առաջին,
Վառ նայում են ազնիւ կուսին,
Նայում աչքի հե՛նց միջին...⁷*

Աւետիք Իսահակեան (1875–1957) 1900ին թարգմանած է «Իսպանական մի հին երգից» փոքր բանաստեղծութիւնը՝

*Երէկ սիրում էի,
Այսօր՝ փանջում.
Վաղն էլ կը մեռնեմ–
Այսօր եւ վաղը,–
Երէկ շա՛տ լաւ էր⁸...*

(Վերջին նախադասութիւնը համահունչ է Սայեաթ-Նովայի «Երէկ լաւ էր, քանց վուր էսօր» հանրայայտ տողին):

Օննիկ Չիֆթէ-Սարաֆ (1874-1932) իր *Միամիտի մը արկածները* վէպին մէջ ստեղծած է կրքոտ սպանացի հոմանոսիներու կերպարներ. երեք սպանուի քոյրերը՝ «Լէ թրէ պելլէ Օթերո» [ֆրանսական անունով՝ Les très belles Otero] եւ *«հրաչէ ու փարփարենչիկ»* Էլէոնորան՝ «Խաղի գիշերը» գլուխներուն մէջ⁹: Աւելի ուշ գրած է «Սպանուիին» վերնագրով պատմուածք մը¹⁰, որուն հերոսուհին է Ֆրանսա ապրող հրէական ծագումով 15ամեայ որբ սպանուի Սառա Բարտո, որ հայ որբի մը սիրահարութեան առարկան է:

Նկարիչ Յովնաթանեաններուն նուիրուած իր յօդուածին մէջ, Յովհաննէս Թումանեան յիշած է սպանացի մեծ նկարիչ Բարտոլոմէ Էստաբան Մուրիլիոյի (1617-1682) անունը. «...ամէն անգամ, երբ նայում եմ [Յովնաթան Յովնաթանեանի] *‘Աւետընկալ Մարիամի’* պատկերին, որ ազգայրուել է կորուստից, ու հիացման մէջ միշտ ուզում եմ Մուրիլիոյի Մադոննայի կողքին դնեմ՝ համեմարելու, թէ արդեօք ո՞րն է աւելի չքնաղը էս աստուածային կանանցից, ամէն անգամ էլ ունենում եմ նոյն բուռն զայրոյթն ու ցաւի զգացումը»¹¹: Ուրիշ առիթով ալ Թումանեան գրած է. «Եթէ մենք համեմարելու

⁷ Սմբատ Շահազիզ, *Երկեր*, «Սովետական գրող», Երեւան, 1980, էջ 481:

⁸ Աւետիք Իսահակեան, *Երկերի ժողովածու, հատոր 2*, «Հայաստան» հրատ., Երեւան 1974, էջ 273:

⁹ Չիֆթէ-Սարաֆ, *Միամիտի մը արկածները. երբ ամուրի էր*, տպ. Վ. եւ Հ. Տէր-Ներսէսեան, Կ. Պոլիս 1908, էջ 158-74, 217-36:

¹⁰ Յովհաննէս Ասպետ, «Սպանուիին», *Հայրենիք* ամսագիր, 1:1928, Պոսթըն, էջ 16-20:

¹¹ Յովհաննէս Թումանեան, *Երկերի լիակատար ժողովածու 10 հատորով, հատոր 6*, «Գիտութիւն», Երեւան 1994, էջ 312:

լինենք Եւրոպայի երկրասարդութիւնը մեր երկրասարդութեան հետ, կը տեսնենք, որ մենք այնքան ցածր աստիճանի վրայ ենք կանգնած, որ ոչ մի կրիպիկայի չի դիմանում. բացառութիւն կազմում է Սպանիան»¹²: Ասիկա ցոյց կու տայ, թէ Թումանեան որքա՛ն քաջատեղեակ էր իր ժամանակի եւրոպական հանրային կեանքէն:

Գուրգէն Մահարի (1903-1969) ստեղծագործութեան վաղ շրջանին գրած է մօտ 10 բանաստեղծութենէ կազմուած «Անդալուզեան գիշերներ» շարքը, որ անձնական է եւ կապուած չէ Անտալուզիոյ հետ: Ըստ Մահարիի որդի Գրիգոր Աճէմեանի բանաւոր հաղորդման՝ հայրը շարքը գրած է Հիսիսային Կովկաս եւ խորքին մէջ նկատի ունէր Վլադիկաւկազը: Միակ բացառութիւնը կրնայ թուիլ այս բանաստեղծութիւնը՝ ձօնուած հեռաւոր, անձանօթ, հրապուրիչ եզերքի մը՝

ԱՆԴԱԼՈՒԶԻԱ՝...

Անդալուզիա՛, ո՛վ ծփանք, ով բերկրութիւն անձանօթ,
Մարմարաշէն ու հզօր արեւահե՛ր թովչուիի.
Դուն լուսեղէն երազանք, դուն օրհնութիւն արեւուր,
Սարսուռներու արշալոյս՝ որ հոգիիս կը բացուի:
Օրերուն մէջ արփախայր գիւս կը ժպտին ճամբաներդ
Ուրկէ դեռ նոր սար ելաւ անուրջներու հովուիին.
Քրիզանթէմներ չորս բոլոր, ոսկի սէրեր լուսաւէր,
Արտերուն հետ ոսկեհեր ճամբաներդ գիւս կը ժպտին:
Անդալուզիա՛, անձանօ՛թ, դուն օրհնութիւն ու ժպիւր,
Հին օրերու որոնու՛մ, եղեմաբո՛յր դիցուիի.
Բացի աչքերս փրփում դէմ հեշտառաւոր համբոյրիդ,
Ու աչքերըս քեզմէ զատ ալ չեն տեսնար ո՛չ ոքի:
– Ինչպէ՛ս օրհնեմ քեզ արեւ, ինչ խօսքերով պաշտեմ քեզ,
Ինչպէս սիրեմ քու սարսուռդ, ի՛նչ աչքերով քեզ նայիմ.
Ժպիւր ունիմ ծովերուն, այգավարդեր լուսագէս,
Խորհուրդ ունիմ աստղերուն ու լուսինին դալկաղէմ:
Երբ դուն ծնար, այդ գիշեր, ծունկի եկան քերթողներ,
Գանկերուն մէջ արփամիւր ի՛նչ սարսուռներ երկնեցին,
Ու արքաներն վար դրին իրենց սուրերն շողահեր,
Աբեղաներն խենթօրէն քաղքին ճամբան բռնեցին:
Անդալուզիա՛, օրհնութիւն, դուն հաշտութեան ծիածան,
Մարմարեղէն սեմերուդ զերթ արշալոյս կը բացուիմ,
Ողջոյն շքե՛ղ լեռներուդ ու արտերուդ ոսկեման,
Ողջոյն նորոգ գարունին, սէրի՛ն, ժպտին, համբոյրին:

¹² Բալթ, «Երիտասարդութիւնը», Մշակ, 10 Օգոստոս 1911:

*Դաշտերուն վրայ հոգիիս ոսկի արեւ կը նայի,
 Ինչքա՛ն բարի ես արեւ, լեռներն ինծի՛ կը ժպտին.
 Կախուի՛մ հաշիշ շուրթերէդ համբոյրով ջերմ ու հեշտին,
 Աստուածօրէն բանալու հոգուս դուռնե՛րն աղարծի:
 Անդալուզիա՛, օրինութիւն, աղուորութիւն, սրբութիւն: (1919¹³)*

Նոյն թուականին 16ամեայ Մահարին գրած է նաեւ հետեւեալ արձակ բանաստեղծութիւնը, ուր անդալուզուիի պատկերը կը ներկայանայ որպէս հեռաւոր, անորոշ իգական կատարելութիւն մը.-

*ՕՐԱԳՐԻ ԷՋԵՐԷՆ
 ԱՅՍՕՐ ԱԼ...*

Իմ ծիածանը կարմիր, Սպահանի կարմիր վարդերուն վրայ, երազէն գինով Անդալուզեան աղջկան... Կը սահի ժամանակը ծովուն քմայքոյ ալիքներուն նման դարձդարձիկ, արշալոյսներ կը շողան ու վերջալոյսներ կը մեռնին: Իմ ծիածանը կարմիր է Սպահանի ցօղաթուրմ վարդերուն վրայ, ժպիտէն գինով Անդալուզեան աղջկան... Այսօր ալ ցնորքիս նեղուիլ կ'ուզեմ խենթացնող ժպիտներէդ գինով, կարմիր ծիածանիդ մէջ այրուել կ'ուզեմ, որուն ոչ մէկ գոյն հիստուելու եկաւ, ոչ մէկ ամպ՝ ծածկելու: Ծիածանիդ գամ սափոր մը գինիով, վերջալոյսի կարմիր ճամբաներէն, Սպահանի անրջաթերթ վարդերէն.

–Անդալուզեա՛ն աղջիկ...

1 Յունիսի 1919 թ.¹⁴

1910ականներէն սկսեալ հայ մամուլին մէջ լոյս կը տեսնեն սպանական գրականութեան նմուշներ միջնորդ լեզուներէ կատարուած թարգմանութիւններով¹⁵: Աւելի ուշ սպաններէնէ թարգմանութիւններ կատարած են մասնաւորապէս Յակոբ Ս. Ակայեան¹⁶ եւ իրանահայ գրող-թարգմանիչ

¹³ Գուրգէն Մահարի, *Երկերի լիակատար ժողովածու, հատոր 1*, «Անտարէս», Երեւան 2013, էջ 45-6:

¹⁴ Նոյն, էջ 78:

¹⁵ Օրինակ՝ «on Gustavo A. Becque [Bécquer], Մեռելները», թարգմ. Վ. Գ. Թաշճեան, *Ազգ*, 7 Մայիս 1917. նաեւ՝ Հռան (sic) Մանուէլ, «Բարեպաշտ ասպետը», թարգմ. Գէորգ Ա. Սարաֆեան, *Հայաստանի կոչնակ*, 1 Սեպտեմբեր 1923, էջ 1108-9. նաեւ՝ Եռան Ռամօն Եփինէզ (իմա՝ Խուան Ռամօն Խիմէնէս), «Մահը (բանաստեղծութիւն)», թարգմ.՝ Վահրամ Սեւունի, *Յառաջ*, Փարիզ, 10 Հոկտեմբեր 1926. նաեւ՝ «Քաթալոնիացին կը յարգէ իր խօսքը, սպանիական պատմութիւնը», թարգմանեց Զի-Շինկ (իմա՝ Զի-Լինկ), *Արեւելք*, Սթամպուլ, 15 Փետրուար 1935. նաեւ՝ «Սպանիական եւ անտալուզիական քառեակներ», *Այսօր-ապագայ*, Փարիզ, 6 Յունիս 1953 եւն.:

¹⁶ Օրինակ՝ Խոսէ Սոդրիլէա, «Տոն Խուան Թենորիօ», *Ապագայ*, Փարիզ, 25 Յունիս 1935:

Զօրայր Միրզայեան (մասնաւորապէս Ֆետերիքօ Կարսիա Լորքայէ, մնացած են անտիպ):

Հայ-սպանական մշակութային կապերու պատմութեան մէջ եզակի կղզի մըն է մեծանուն գրագէտ Կոստան Զարեանը: Ան վկայած է, թէ տարբեր ծածկանուններով աշխատակցած է եւրոպական, նաեւ սպանական մամուլին: Սպանիա այցելած է 1934ին իբրեւ Միլանի *էզամէ* գրական արուեստից ամսագրի եւ *Ամպրոզիանօ* օրաթերթի յատուկ թղթակից: Զարեան վեց ամիս մնացած է Սպանիա եւ պտտած գլխաւոր քաղաքները՝ նիւթեր դրկելով զոյգ հրատարակութիւններուն: Առօրեայ աշխատութիւններուն զուգընթաց, Սպանիոյ հայութեան հին պատմութեան եւ հայ-սպանական կապերուն մասին ուսումնասիրութիւն մը գրած է, որ 1935ի տուեալով՝ մօտ ատենէն հրատարակութեան պատրաստ պիտի ըլլար (այլ տուեալներ կը պակսին այս գործին մասին): Սպանիա գտնուած միջոցին Զարեան ծանօթացած է տեղւոյն մեծ մտածողներու եւ գրագէտներու՝ Միկէլ տէ Ունամունօ, Իկասէ (*Carmen de Icaza?*, սպանացի վիպագիր, 1899-1979), Ռամոն տէ լա Սերնա եւ ուրիշներ: Մատրիտի Աթենէոյի (*Ateneo de Madrid*, քաղաքական եւ մտաւորական բարձր կեդրոն) կարգադրութեամբ դասախօսած է հայ արուեստի եւ քաղաքակրթութեան մասին¹⁷:

Սպանիա կատարած ուղեւորութեան արդիւնքն է Զարեանի «Երկիրներ եւ Աստուածներ» շարքի մաս հանդիսացող *Սպանիա* գիրքը¹⁸՝ հեղինակին եւ առհասարակ հայ գրականութեան փայլուն գործերէն մին, որ ո՛չ միայն օրագրի եւ ուղեգրութեան ձեւով կը ներկայացնէ եւրոպական երկիր մը եւ մշակոյթ մը իր անցեալին եւ ներկային ընդմէջէն, այլեւ հայերու եւ սպանացիներու ազգամշակութային, հոգեբանական եւ այլ հետաքրքրական զուգահեռներ կը բանայ: Նաեւ՝ «Տարագրութիւն» վիպերգին մէջ Զարեան յիշած է Հայաստանի մասին իր մտորումները, զորս ունեցած է Սպանիոյ մէջ: Այս հատուածին մէջ յիշուած են սպանական տեղանուններ (Մատրիտ, Քասթիլիա, Ալիլա, Սեկովիա, Թոլետո, Կրանատա, Թոսա տէ Մար, Սարակոսա, Փուերթա տէլ Սոյ), նշանաւոր անձինք (Սրբուի Թերեզա, Թորքեմատա, Կոյա, Կարսիա Լորքա), իրողութիւններ (ցլամարտ, սիէռա, ռամպլա, ֆանտանկօ) եւ բառեր («բուենոս տարդի»՝ բարի երեկոյ [*buenas tardes*

¹⁷ Մ. Օզանեան, «Տեսակցութիւն մը Կոստան Զարեանի հետ», *Հայրենիք*, 23 Մայիս 1935:

¹⁸ Առանձին հատորով լոյս տեսած է՝ «Նայիրի», Երեւան, 1998, թարգմանուած է ռուսերէն (*Костан Зарян, Страны и боги: Испания: Роман-эссе*, «Գասպրինտ», Երեւան, 2003, թարգմ.՝ Իտա Կարումեան) եւ սպաներէն (*Kostan Zarian, Países y Dioses: España: Novela-Ensayo*, Trad. Luisa Muniz Concheso, Aredit, Yerevan 2012. վերջինը՝ ռուսերէնէ): 2017ին Զարեանի թողը՝ Հայկ-Գեորգ Զարեանը (Վիեննա), մեզի դրկած է իր քով եղած *Սպանիայի* գերմաներէն անտիպ թարգմանութեան քանի մը մեքենագիր էջերու լուսանկարներ՝ ինք ալ տեղեակ չըլլալով թարգմանիչի ինքնութեան:

– պունեսա թարութս]]¹⁹: Առհասարակ, «Կոստան Ջարեան եւ Սպանիան» խորագին ուսումնասիրութեան կարօտ գրականագիտական-մշակութաբանական արժեքաւոր նիւթ մըն է²⁰:

ՀԱՅ ՄՏԱԽՈՐԱԿԱՆՆԵՐ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏԱԳԷՏՆԵՐ՝ ՄՊԱՆԻՈՅ ՄԷՋ²¹

ԺԹ. դարու վերջէն սկսեալ հատուկենտ հայեր, հիմնականօրէն մտաւորականներ, այցելած են Սպանիա: Սպանիան մասնաւորապէս իր արուեստին շնորհիւ կը սկսի ճանչցուիլ հայ մտաւորականներու կողմէ եւ իր անդրադարձը կը գտնէ անոնց գործերուն մէջ:

Սպանիա այցելած առաջին հայ արուեստագէտներէն է նկարիչ Վարդգէս Սուրէնեանց (1860–1921), որ 1897–98՝ այդ երկրին մէջ ուսումնասիրած է տեղւոյն ճարտարապետութիւնը, գեղարուեստը, կատարած շարք մը գեղանկարներ եւ *էթիւքներ*: Ի թիւս այլ լեզուներու, Սուրէնեանց տիրապետած է նաեւ սպաներէնի: Մարիտանական ճարտարապետութիւն պատկերող անոր գեղանկարներուն շարքէն ականառու են Ալիամպրա մզկիթի բակը ներկայացնող կտաւը («Ալիամբրա. Իսպանիա», 1898) եւ «Իսպանուհիները» (1901): Բացի այդ, Սուրէնեանց ուղարկած է թղթակցութիւններ Թիֆլիսի *Արծազանք* լրագրին՝ «Նամակներ Սպանիայից» վերնագրով²²: Հոս ան նկարագրած է իր այցելած քաղաքները (Պարսելոնա, Վալենսիա, Կրանատա, Քորտոպա, Ալքազար տէ Սան Խուան), Քաթալոնիա եւ Անտալուզիա նահանգները, բնակիչները, սպանական եկեղեցիները՝ որոշ նմանութիւններ տեսնելով հայկական ճարտարապետութեան այլեայլ տարրե-

¹⁹ Կոստան Ջարեան, *Սրբի ճանապարհով*, «Սարգիս Խաչենց»-«ՓՐԻՆԹԻՆՖՈ»-«Անտարես», Երեւան 2020, էջ 307-11:

²⁰ Նիւթին մասնակի անդրադարձած է Վարդան Մատթէոսեան («Սպանական ուղիներ. Միկէլ տէ Ունամունոյի հետ», *Կոստան Ջարեանի շուրջ (ուսումնասիրութիւն)*, Գէորգ Մելիտինեցի գրական մրցանակ, Անթիլիաս, 1998, էջ 326-49:

²¹ Հոս նշենք, որ հաւանաբար սպանուհի կամ Պոլիս հաստատուած սպանախօս (սպանիոլերէն՝ օսմանեան հրեաներու ռոմանական լեզուն խօսող) հրեաներու զաւակ եղած է հայ առաջին արհեստավարժ թատերախումբի՝ Արամեան թատրոնի մասնակից դերասանուհիներէն Լիզա Ֆեռնանտէս (Բաբկէն Յարութիւնեան, *XIX-XX դարերի հայ թատրոնի տարեգրութիւն, հատոր առաջին (1801–1900)*, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան 1980, էջ 16): Հայ բեմի ականաւոր դերասանուհի Ազնիւ Հրաչեայ (1853–1920) Ադրիանուպոլսոյ մէջ հրեական թատերախումբի մը հետ բեմ ելած է «Փոլ Ճոն» թատերախաղին մէջ՝ հայերէնով գրի առնելով եւ գոց սորվելով սպաներէն դերը: Մէկ ներկայացում տրուած է ի նպաստ Ադրիանուպոլսոյ հրեական վարժարանին, միւսը՝ ի նպաստ Հրաչեայի: Հայ դերասանուհին այնքան յաջող խաղացած է իր դերը, որ իր մասին ըսուեր է, թէ «*Անիկա անպարճաւ առաջուց գիւրդը սպանեօլերէն. յայտնի է արտասանութենէն*» (Ազնիւ Հրաչեայ, *Իմ յիշողութիւնները*, տպ. Ներսէսեան, Փարիզ 1909, էջ 73-74):

²² Վարդգէս Սուրէնեան (sic), «Նամակներ Սպանիայից», *Արծազանք*, 1, 6, 14 Յունուար 1898:

րուն հետ, Պարսելոնայի մէջ իր դիտած Ճուզեփիէ Վերտիի «Տոն Քարլոս» օփերայի բեմադրութիւնը եւն.:

Հայ լրագրող, Թիֆլիսի *Աղբիւր* եւ *Տարազ* ամսագրերու խմբագիր Տիգրան Նազարեան (1858-1926) 1907ին այցելած է Ֆրանսա, Սպանիա եւ Փորթուկալ²³: Սպանական Սան Սեպասթիան քաղաքէն Թիֆլիսի *Մշակ* օրաթերթին յղած նամակին մէջ ան գրած է իր տեսած ցլամարտին մասին. «Ապա տեղի ունեցաւ 'եզների կռիւ' կոչված (sic) վայրենի հանդէսը, որի համար այստեղի ժողովուրդն ու արիստոկրատիան գլուխ է պատրուում: Այդ հանդէսը, որին հաւաքվել էր (sic) տասն հազարից անելի մի բազմութիւն, ինձ վրայ շար ծանր տպաւորութիւն թողեց: Բողոքեցի եւ հանդէսը չը վերջացած՝ հեռացայ կրկեսից: Ինձ հետեւեցին մի քանի ընկերակիցներ: Այո՛, ինկվիզիցիայի (sic) աշխարհը մարդկային ջղերը հզօրապէս ցնցող սրանից անելի վայրենի հանդէսներ ունենալ ու ստեղծել չէր կարող»²⁴: Ուշագրաւ է, որ ոմանք ցլամարտը Նազարեանի պէս կը սեպեն «վայրենի», մինչդեռ ուրիշներ չեն ունենար որեւէ ժխտական տպաւորութիւն:

Հայ բեմի մեծանուն դերասան Վահրամ Փափազեան (1888-1968) Միլանի մէջ աշակերտելով իտալացի թատերական գործիչ Էրմեթե Նովելլին՝ անոր թատերախումբին հետ շրջապտոյտ կատարած է տարբեր երկիրներ, նաեւ Սպանիա՝ հասնելով մինչեւ Ճիպրալթար: Իր *Յեղատարծ հայեացք* յուշագրութեան մէջ ան հետեւեալը գրած է Սպանիոյ մասին.

Վարպետի (Նովելլի – Ա.Բ.) հետ այցելած միւս երկրները թատրոնի տեսակէտից հետաքրքիր չեղան, միայն Իսպանիան զարմացրեց ինձ: Եւրոպայի մայր ցամաքի մէջ խրուած Աֆրիկայի շարունակութիւնն է այդ թերակղզին, իսկ Անդալուզիան գրեթէ նոյն Մարիտանիան է՝ նոյն բարքերով, նոյն ճաշակով, նոյն գոյներով, ուր մոլեռանդ իսլամի փոխարէն տիրապետում է մոլեռանդ կաթոլիկութիւնը, միայն թէ անելի անհաշտ ու այլամերժ: Իսպանացիք, իրօք որ շատ գեղեցիկ՝ նոյն մարիտանուիներն են՝ զգեստի չնչին տարբերութիւններով: Ճարտարապետութիւնը արաբ ու գոթական ոճերի խառնուրդ է, որին կարելի է քաղաքավարութիւնից դրդուած ինքնուրոյն անուանել: Իսպանացին ի բնէ շատ քաղաքավարի եւ հաճոյակատար, առանց բնածին հպարտութիւնից մազաչափ իսկ շեղուելու եւ, հակառակ Սերվանտէսի՝ ապրում է դեռեւս Դոն Կիխոտի Իսպանիայում: Իսպանիան դերասաններով հարուստ չէ՝ եւ չի՛ էլ եղել, չնայած իր բեղմնատուր թատերագրութեան, բայց նրա Տորէադորը, նախ եւ առաջ՝ ընտիր դերասան է, իսկ ցլամարտը՝ շքեղ ներկայացում: Խումբն այցելեց Սեւիլիա, Սիրակուզա (Սարակուզա – Ա.Բ.), Ալբանտուրա (Ալկանդարա – Ա.Բ.), Բարսելոնա, իսկ Մադրիդում

²³ *Տարազ*, 10:1910, էջ 98:

²⁴ Տիգրան Նազարեան, «Նամակ Սպանիայից», *Մշակ*, 30 Սեպտեմբերի 1907:

մնացինք անլի երկար, երկու օր իրար վրայ այցելեցի էսկորիալը, որի գեղարուեստական հարստությունները նմանը չունեն աշխարհում²⁵:

Փափազեանի սպանական մէկ դերակատարումին մասին (Կրիկորի Կէի «Մահապատիժ» թատերգութեան մէջ) ռուսական *Վեչերնէէ սլովօ* (Երեկոյեան խօսք) պարբերականը 1919ին գրած է. «...Փափազեանի ներկայացուցած Կուրպան: Դժուար թէ մարդ այծոռին վրայ նստած մնայ. կարծես թէ ան քեզ կը քաշէ բռնի, կը տանի Պիրենէեան լեռները. եւ ահա՛ աչքիդ առջեւ կը պարզուին կրքոյ սպանիացիները եւ արեակէզ Սպանիան, ցլասպաններն ու ցլամարտիկները»²⁶: Իսկ 1928ին Օտեսայի մէջ Փափազեան հանդէս եկած է Խոսէի դերով՝ Պլասքօ Վիսենթէ Իպանիէսի «Արիւն եւ աւազ» գործի բեմադրութեան մէջ²⁷:

Փափազեանին հետ կը կապուի նաեւ մէկ այլ սպանական առնչութիւն, որուն վաւերականութեան կը կասկածինք թէեւ, սակայն չենք կրնար չանդրադառնալ: 1983ին *Քուլիս* հանդէսին մէջ լոյս տեսած է իբրեւ թէ սպաներէնէ թարգմանուած յուշագրութիւն մը, գրուած ոմն Մերսետէս Մոնտէզ-Փափազեան անունով կէս սպանուիի-կէս իտալուիի մը կողմէ եւ ծօնուած իր հայ բարեկամ Պետրոս Սարօլլանեանի, որ նշուած է որպէս այդ գրութեան թարգմանիչ²⁸: Մերսետէս կը պատմէ, թէ Պէյրութ գտնուած միջոցին ճանչցած եւ բարեկամութիւն հաստատած է Լիբանան գտնուող ծերունազարդ Փափազեանին հետ (դերասանն իսկապէս 1967ին գտնուած է Պէյրութ), որ անոր եւ ընտանիքին համար իտալերէն մենախօսութիւններ արտասանած է իր շէյքսպիրեան դերերէն: Մոնտէզ-Փափազեան յետոյ կ'ըսէ, թէ 1968ի աշնան իր ֆրանսահայ ամուսնոյն՝ Ալէն Փափազեանի հետ Երեւան եկած է եւ պատահաբար Կոմիտասի անուան պանթէոնին մէջ տեսած նոյն տարուան Յունիս 5ին մահացած Փափազեանի շիրմաքարը:

²⁵ Վահրամ Փափազեան, *Երկեր հինգ հատորով, հատոր 1*, «Սովետական գրող», Երեւան, 1979, էջ 128-29: Փափազեան պատմած է նաեւ գայթակալալից սիրարկած մը, որ իրեն պատահած է Մատրիտի մէջ (էջ 129-30):

²⁶ Նշան Պէշկիթաշլեան, *Թարերական դէմքեր*, Գէորգ Մելիտինեցի գրական մրցանակ, Անթիլիաս, 1969, էջ 1049: Հեղինակը սխալած է՝ *Վեչերնէէ սլովոյի* այդ թատերախօսականի հեղինակ համարելով ռուս նշանատր բանաստեղծ Վալերի Պրիատկը: Բաբկէն Յարութիւնեանի *Վահրամ Փափազեան. կեանքի եւ ստեղծագործութեան տարեգրութիւն 1888-1968* հատորին մէջ (ԵՊՀ հրատ., Երեւան 2012, էջ 165) այդ յօդուածագրի անունը նշուած է «Էսէէ», իսկ Պրիատկ այդ ծածկանունով հանդէս չէ եկած:

²⁷ Յարութիւնեան, *Վահրամ Փափազեան*, էջ 311: Իդէպ, այս ստեղծագործութիւնը 1941ին շարժանկարի վերածած է ամերիկահայ շարժանկարիչ Ռուբէն Մամուլեան (1897-1987)՝ սպանական դասական գեղանկարչութեան յղումներով եւ սպանական բներանգի հարազատ վերարտադրութիւնով:

²⁸ Մերսետէս Մոնտէզ-Փափազեան, «Բեմի կախարդ հայը», *Քուլիս*, 1983, թ. 879, էջ 14-17:

Մեծ յուզում ապրած է եւ մինչեւ Մատրիտ վերադառնալը ամէն օր ամուսնոյն հետ պանթէոն այցելած ու կարմիր մեխակներ զետեղած դերասանի տապանաքարին վրայ: Այդ յօդուածին մէջ հայ դերասանի մը չափազանց մեծարումը եւ հայ մշակոյթի քաջիմացութիւնը, ինչպէս նաեւ այլ պարագաներ մեզի ենթադրել կու տան, թէ այդ բոլորը յօրինած է որպէս այդ յօդուածի թարգմանիչ ներկայացուած Պետրոս Սարօղլանեան (ամերիկաբնակ գրող):

Սպանիա կարեւոր դեր ունեցած է նաեւ հայազգի համբաւաւոր պարուիի եւ գրագիտուի Արմէն Օհանեանի (Սոֆիա Փիրբուդաղեան, 1887-1976) համար²⁹: Մատրիտի մէջ, 1921ին, սպաներէն լոյս տեսած է անոր «Շամախեցի պարուիին» ֆրանսերէն ինքնակենսագրական գիրքը՝ թարգմանութեամբ մեքսիքացի Մաքետոնիօ Կարզայի, որ ապագային պիտի ամուսնանար Օհանեանի հետ: Գիրքին լայնօրէն անդրադարձած է սպանական մամուլը: Նոյն թուականին Օհանեան ճամբորդած է Սպանիա, պարած Սեփիլոյ մէջ: Գրած է «Իմ երազանքներու Սպանիան» յօդուածը³⁰: «Եթէ կարելի է սպանական հոգին դադրել ըստ Տոն Քիշոթի, կարելի է ըսել, թէ Հայաստանը Ասիոյ Տոն Քիշոթն է»: այս եւ ուրիշ ուշագրաւ մտածումներ կ'արտայայտէ իր գրութեան մէջ Արմէն Օհանեանը:

Երգիչ Գրիգոր Մակարոֆի (Մակարեան) դուստրերէն Սիրանուշ 1910ականներու վերջ-1920ականներու սկիզբը երգած է Մատրիտի օփերային մէջ (անոր քոյրերէն Վարդուիին երգած է Լիզպոնի, իսկ Հայկանուշը՝ Պուենոս-Այրէսի մէջ³¹):

Փարիզաբնակ երգչուիի եւ ծայնամարզութեան ուսուցչուի Մարգարիտ Բաբայեան (1874-1968) իւրովի նպաստած է սպանական եւ պասքեան երգերու տարածման՝ իր երկացանկին մէջ ունենալով քիչ կատարուող գործեր եւ ստեղծագործական սերտ կապերու մէջ գտնուելով ժամանակի սպանացի ականաւոր երաժիշտներու (Փոլին Վիարտօ, Մանուէլ տէ Ֆալլա, Փապլօ Քազալս եւ այլք) հետ³²: Բաբայեան գործակցած է նաեւ յայտնի պասք երաժիշտ Խոսէ Անտոնիօ Սանթեսթեպանի (1835-1906) հետ, որմէ ստացած է պասքեան երգարուեստի նմուշներ եւ կատարած՝ իր համերգերուն: Իր հերթին, հայ երգչուիին հայ երաժշտութիւնը ծանօթացուցած է Սանթեսթեպանիին: 1925 Յունիս 10ին ան նուագահանդէս մը տուած է Մատրիտ իր

²⁹ Այս մասին մանրամասն տե՛ս՝ Vartan Matiossian, Artsvi Bakhchinyan, *A Woman of the World: Armen Ohanian, the 'Dancer of Shamakha'*, The Press at California State University, Fresno, 2022. էջ 319-24:

³⁰ Գրութեան հայերէն թարգմանութիւնը տե՛ս՝ Վարդան Մատթէոսեան, «Արմէն Օհանեանի սպանական յօդուածը Հոնտուրասի մէջ», *Ազգ*, 9 Հոկտեմբեր 2010:

³¹ «Երգիչ Գրիգոր Մակարոֆ», Թէոդիկ, *Ամէնուն ցարեցոյցը*, Կ.Պոլիս 1923, էջ 314-15:

³² Artsvi Bakhchinyan, “Les lettres inédites des artistes français et espagnols adressées à Marguerite Babaïan,” *Հայկազեան հայագիտական հանդէս*, 24:2004, էջ 333-61:

երաժշտական դպրոցի մասնակցութեամբ, որուն յայտագրին մէջ, տարբեր ժողովրդական երգերու շարքին հնչած են նաեւ Կոմիտաս Վարդապետի «Հով արեք», «Երկինքն ամպել ա», «Գարուն ա» եւ «Իմ չինարի եարը» երգերը՝ արձանագրելով մեծ յաջողութիւն³³։ Յատկանշական է, որ Փարիզի մէջ Բաբայեանին աշակերտած է 1930ականներու սպանացի յայտնի երգչուհի, սարսուելայի (սպանական ժողովրդական օփերէթ) վարպետ Փեփիթա Էմպիլ (1918–94)՝ ժամանակակից աշխարհահռչակ թենոր Փլասիտո Տոմինկոյի մայրը։ Բաբայեանին աշակերտած են ուրիշ սպանացիներ եւս, ինչպէս՝ սոփրանօ Էսթրեմերա տէ Թորրէ, որ Մատրիտի ճայնասփիտի երգի մրցումին ստացած է Ա. մրցանակը։ Մատրիտի թերթերու երաժշտական քննադատներ (որոնք յայտնի երաժիշտներ են) մեծ գովեստներով խօսած են այդ երիտասարդ երգչուհիին եւ անոր հայ ուսուցչուհիին մասին³⁴։ Բաբայեանին աշակերտած է նաեւ Մատրիտի երաժշտանոցէն պասքեան, սպանական եւ ֆրանսական ծագումով երգիչ եւ կիթառահար Ֆեռնանտօ Ֆեռնանտէս Լաւի (1918–2003), որ 1954ին Փարիզի սպանական դեսպանատան կազմակերպած երաժշտահանդէսին ելոյթ ունեցած է՝ կատարելով նաեւ երկու երգ Կոմիտաս Վարդապետէն³⁵։

Ֆրանսաքնակ երգահան Ժաք-Միշէլ Զուպալով (1876–1941), որ սերած է Թիֆլիսի մեծահարուստ Զուբալեան ընտանիքէն, ի թիւս արեւելեան ոճի ստեղծագործութիւններու, գրած է նաեւ քանի մը սպանական պարային երկեր՝ «Սպանական էսքիզներ» եւ «Հաւանա» վերնագրին տակ խմբուած վեց թանկօ³⁶։

1929ին հայ մամուլը գրած է, թէ Պարսելունայի միջազգային ցուցահանդէսին Զաւէն Յաբէթեան պէտք է ցուցադրէր արեւելեան գորգեր։ Այդ ցուցահանդէսին թրքական տաղաւարին մէջ մասնակցելու հրաւիրուած է նաեւ Էօմէր Այտըն պէյ իր երգեցիկ խումբով, որուն մէջ եղած են նաեւ հայ նուագաժողներ Քանոնի Յակոբ եւ Ուտի Հայկ³⁷։

Նկարիչ Երուանդ Քոչար (1899–1979) եւ Աւետիք Իսահակեանի որդին՝ Վիգէն Իսահակեան (1910–2005), Փարիզի մէջ անգամ մը ներկայ եղած են սպանական եւ արժանթինեան երգերու նշանաւոր կատարող Քարլոս Կարտէլի (1890–1935) կազմակերպած սպանական ընդունելութեան, որուն ներկայ եղած է նաեւ սպանացի համբաւաւոր պարուհի Լա Արխենթինա

³³ «Հայ երգը օտար հորիզոնի տակ», *Արագած*, 1 Հոկտեմբեր 1926, թիւ 18-19, էջ 11։

³⁴ «Օր. Մ. Բաբայեանի աշակերտներուն յաջողութիւնը», *Արեւելք*, 28 Մայիս 1934, էջ 2։

³⁵ «Հայկական երգը սպանիական շրջանակի մէջ», *Հայաստանի կոչնակ*, 22 Մայիս 1954, էջ 497։

³⁶ Charles Tenroc, *Notice sur les œuvres de Jacques-Michel Zoubaloff*, Edit. Senart, Paris, 1928, էջ 9։

³⁷ «Կավոնօշի խողովակէն», *Կավոնօշ*, 10 Մարտ 1929, էջ 4։

(Անթոնիա Մերսէ-ի-Լուկէ, 1890–1936): Այս երեկոյին մասին Իսահակեան գրած է հետեւեալը.

Մի փոքր երաժշտախումբ՝ 5-6 հոգանոց, պարկում մեղմ նուագում էր իսպանա-արգենտինական մեղեդիներ եւ իհարկէ ‘Տանգո’, ու ստեղծում էր մի շատ հաճելի մթնոլորտ: Հրաւիրում էին պարելու: Նկատեցի, որ եկել էին մեծ թուով երիտասարդներ Հարաւային Ամերիկայից, արգենտինացիներ, բրազիլացիներ, Կուբայից եւ ուրիշ Անտիլեան կղզիներից: Բոլորը շատ գեղեցիկ, մազները սեւ սաթ՝ փայլուն, լաւ սանրուած, աչքները՝ խոր, դիւրազգայուն: Զոյգեր կազմեցին:Յանկարծ յայտնի իսպանացի պարուհին՝ Լա Արգենտինան, որը եկել էր իր ջքախմբով, չղիմանալով իրենց պարային հարազատ երաժշտութեանը, նետուեց պարողների մէջ: Նրանք բերեցին մի սեղան, Արգենտինային բարձրացրին վրան, ու նա սկսեց մոլեգնութեամբ պարել իր նշանաւոր ‘Ֆլամենկո պարը՝ կաստանիէտներով աւելի շեշտելով երաժշտութեան դիրքը: Նուագախումբն սկսեց աւելի արագ նուագել, պարողները, որ շրջապատել էին սեղանը, աւելի համարձակ ու ջերմ էին պարում: Դոն Արգիլէսը չէր մոռացել սեղանիկների վրայ դնել իսպանական լաւագոյն գինիներից բազմաթիւ շշեր: Սա էլ էր օգնում պարողների ներքին տրամադրութեան աստիճանի բարձրացմանը: Երիտասարդ կանայք՝ շրջապատուած այսքան գեղեցիկ արական սեռի ներկայացուցիչներով, չէին իմանում ինչպէս պահել իրենց արժանապատուութիւնը, շփոթուել էին: Այս երիտասարդ մարդկանց մարմնի հոտը, խառնուած օծանելիքի եւ թութունի հոտին, գլխապտոյտ էր պատճառում նրանց: Ու յանկարծ, Արգենտինան թողեց պարելը, իջաւ սեղանից, նետուեց մի բազկաթոռի մէջ: Նա գիտէր իրեն՝ եթէ շարունակէր պարել, պիտի սանձարձակ նուիրուէր իր կրքին, պարին, եւ ողջ գիշերը պիտի պարէր աւելի ոգեւորութեամբ, հետն էլ կը տանէր ամբողջ շրջապատը, երեկոյթն էլ պիտի փոխուէր մի վալպորգեան բալետի, մի բաքոսականքի: ...Օգտուելով այս միջադէպից, ես ու Քոչարը ծլկեցինք անգլիական ձեւով, այսինքն՝ առանց մնաք բարով ասելու:

.... Քոչարն ասում էր. ‘Ես լաւ գիտեմ Իսպանիան, այն ինձ համար անյայտ հող չէ, գիտեմ նրա պատմութիւնը, արուեստը, երաժշտութիւնը, նկարչութիւնը... Բայց երբեք այդքան մօտիկից չէի զգացել նրա բուրմունքը, հողի հոտը, նրա կախարդանքը, նրա իսպանականութիւնը: Լաւ երկիր է, պէտք է գնալ, տեսնել, մօտիկ է...’: Զուր յոյսեր, երազներ, մանաւանդ երբ մենք եկանք Երեւան եւ դարձանք Սովետական Միութեան քաղաքացի³⁸:

³⁸ Վիգէն Իսահակեան, *Փարիզ. Քոչար. անցած օրեր*, «Տիգրան Մեծ», Երեւան 2006, էջ 63-65:

1930ականներին սպանական քաղաքներուն մէջ յաջող ելոյթներ ունեցած է ամերիկահայ պարուհի Ատրինա Օթերո (Փանոսեան, 1910–1975), բեմական անունով՝ Adriana La Sevillana, որ հռչակուած է որպէս ֆլամենկո եւ սպանական դասական պարերու անզուգական կատարող: Ան իր մասնագիտական ուսումը ստացած է Սեւիլիոյ «Օթերո» պարի կաճառին եւ ամերիկեան ու ֆրանսական մասնաւոր դպրոցներու մէջ եւ իբր բեմական անուն ընտրած է սպանացի հռչակաւոր պարուհի Օթերոյի (Քարոլինա Օթերո կամ La Belle Otero, իսկական անունը՝ Աւկուաթինա Օթերո Իկլեսիաս, 1868–1965) անունը³⁹: 1934ին անոր մասին գրուած է, թէ «Օր. Արորիանա սկսած է մեծ հռչակ ստանալ իր սպանիական պարերով, որոնց մէջ անտալուզի պարուհիները կը գերազանցէ»⁴⁰: Մինչեւ 1952 ան համարուած է սպանական եւ ֆլամենկո պարերու ականաւոր վարպետներէն մին, ելոյթներ ունեցած է Եւրոպայի, զոյգ Ամերիկաներու եւ Հարաւային Ափրիկէի մէջ, զայն ընդունած են երկիրներու ղեկավարներ եւ թագաւորներ, պարգեւատրած մրցանակներով: Երբեմն համատեղ համերգեր տուած է մօր՝ երգչուհի Զապէլ Արամի հետ, որ իր հերթին յաջողութեամբ կատարած է սպանական երգեր: 1934ի Մայիս 6ին Զապէլ Արամ–Ատրինա Օթերոյի համատեղ մեծ երգահանդէսին երգչուհին կատարած է նաեւ հայկական եւ սպանական երգեր: «Սպանիացի ունկնդիրները՝ որոնք նշանակելի (sic) թիւ մը կը կազմէին, առաջին իսկ երգին՝ Լամենթո Խիթանօ՝ խանդավառ բացագանչութեամբ յայտնեցին իրենց գնահատութիւնը»⁴¹: Օթերո 1940ին Մատրիտի մէջ նկարահանուած է սպաներէն եւ ֆրանսերէն շարժանկարի մը մէջ⁴²: Մատրիտի հռչակաւոր Փրատո թանգարանին մէջ կը ցուցադրուի անոր գեղանկարը՝ վրձնուած սպանացի ծանօթ նկարիչ Իկնասիօ Զուլտակայի ձեռամբ:

1935ին Սպանիա հիւրախաղերով հանդէս եկած է հայազգի ջութակահար Ֆիլիպ Աղազարեան: Անոր ընկերակցած է սպանացի երգահան Անթոնիօ Թոռնատէլ (1881–1963): Սպանական թերթերը դրուատալից եւ եր-

³⁹ Այս նշանաւոր պարուհիին ելոյթը Լոնտոնի մէջ իբրեւ թէ տեսած է Օննիկ Չիֆթէ-Սարաֆի Միամիտի մը արկածները վէպին հերոսը: Քանի որ այս վէպն ինքնակենսագրական առաջն ունի, կրնանք ենթադրել, թէ Չիֆթէ-Սարաֆ անձամբ տեսած է համբաւաւոր պարուհին՝ անոր մասին գրելով. «Իր աղոտութենէն, իր ճկունութենէն, իր հարուստ մարմինին խաղացումներէն, շնորհալի ծամաճոռումներէն, բեկբեկումներէն, չինական մելանի մէջ թաթխուած իր մազերուն ու նայուածքին խարող հուրքոյութենէն ու կիսամերկ միսին ցուցումներէն հիացում մը, շլացում մը, միշտ գրգռող յիշատակ մը պահած էի ներսս» (Չիֆթէ-Սարաֆ, Միամիտի մը արկածները, էջ 158):

⁴⁰ «Հայ պարուհի մը», Արամազդ, 4 Նոյեմբեր 1934, էջ 2:

⁴¹ Յովհ. Աագեան, «Երգահանդէս», Հայաստանի կոչնակ, 12 Մայիս 1934, էջ 469:

⁴² Գեղարուեստասէր, «Գովք Ատրինէ պարուհիի մասին», Հայաստանի կոչնակ, 2 Մարտ 1940, էջ 212:

կար խմբագրականներ ու յօդուածներ գրած են Աղազարեանի մասին՝ չվարանցելով զայն անուանել նոր օրերու Սառասաթէ⁴³:

1939ի Մայիս 6ին Նիւ Եորքի Ամերիկահայ երիտասարդական միութիւնը կազմակերպած է կովկասեան երեկոյ մը՝ գեղարուեստական ճոխ յայտագրով: Վերոյիշեալ երգչուհի Զապէլ Արամի միջնորդութեամբ երեկոյին մասնակցած են նաեւ վենետիւացի երգիչ-դերասան Լորենսօ Էրերա (1896–1960) եւ պարուհի Կլորիա Պելմոնթէ: Անոնց կատարած սպանական երգերն ու պարերը մեծ խանդավառութիւն յառաջացուցած են հայ հանդիսականներու մէջ: Ինչպէս վկայած է ժամանակակից մը, «Սպանացի արուեստագէտներու եւ ունկնդիր հայ հասարակութեան միջեւ ակնյայտօրէն սրտեղծուած էր մրերմական յարաբերութիւն: Արուեստագէտները չափազանց սիրած էին հայ ժողովրդական երգերն ու պարերը: Այդպէս ալ յայտարարեցին: Իսկ հասարակութիւնն ալ վերին աստիճանի սիրած էր սպանական ժողովրդական երգերն ու պարերը: ...Մեր համայնքը դէպի սպանական բազմաչափար եւ մարտական ժողովուրդը ունեցած բոլոր համակրութիւնը, երկու ժողովուրդներու հոգեկան կապը ասկէ աւելի փայլուն կերպով չէր կրնար արտայայտուիլ ոչ մէկ ապրիլ»⁴⁴:

ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԱՌՆՁՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ

Հայ-սպանական մասնակի առնչութիւններ կը վերաբերին նաեւ Խորհրդային Հայաստանին: Թէեւ նոր կազմաւորուած խորհրդային կայսրութեան ծայրագաւառի այդ մէկ անկիւնը աշխարհէն մեկուսացուած վիճակ մը կ'ապրէր, ուստի եւ աշխարհի տարբեր ժողովուրդներու հետ առնչութիւնները կը կրէին երբեմնակի եւ պատահական բնոյթ:

1923ին երգիծաբան Լեռ Կամսար գրած է «Իսպանիա սուր է քաշեր...» ֆելիէթոնը՝ Սպանիոյ կողմէ Մարոքի գաղութացումին առնչութեամբ⁴⁵: Իսկ 1926ին մշակութային գործիչ Սարգիս Այվազեան (1867–1942) յօդուած մը ստորագրած է սպանական թատրոնի մասին⁴⁶:

1934ին Երեւանի մէջ դաշնամուրի համերգով հանդէս եկած է ռուս երգահան Սէրկէյ Փրոքոֆիւս (1891–1953), որուն հետ եկած է նաեւ իր կինը՝ քաթալանական ծագումով երգչուհի Լինա Լիւպեռա (ծնեալ Քարոլինա Քո-

⁴³ «Ջութակահար Ֆիլիպ Աղազարեանի նուագահանդէսը Փարիզում», *Ալիք*, 31 Դեկտեմբեր 1935:

⁴⁴ «Մեր երիտասարդութեան փայլուն մէկ նաճումը (sic)», *Լրաբեր*, 13 Յունիս 1939, էջ 3:

⁴⁵ Լեռ Կամսար, «Իսպանիա սուր է քաշեր...», *Խորհրդային Հայաստան*, 13 Սեպտեմբեր 1923:

⁴⁶ Սարգիս Այվազեան, «Իսպանական թատրոնը եւ ռեփիսետը (sic) Բուրջալեանը («Պարտիզանի շունը» պիէսի բեմադրութեան առթիւ)», *Խորհրդային Հայաստան*, 26 Փետրուար 1926, էջ 4:

տինա, 1897–1989): Յետագային ան իր յուշերուն մէջ թռուցիկ յիշած է իրենց այցը Երեւան, Էջմիածին եւ Սեւանայ լիճ⁴⁷:

1935 Օգոստոսին Երեւան ժամանած է սպանացի քաղաքական գործիչ, լրագրող, հրապարակախօս, դիւանագէտ Խուլիօ Ալվարէս տէլ Վայօ ի Օլոքի (1891–1975): Շոգեկառքի կայարանը զինք դիմաւորած են գրողներ Դերենիկ Դեմիրճեան, Վահրամ Ալազան, Նայիրի Զարեան եւ այլք: «Վայօն Հայաստան պիտի մնայ երկար ժամանակ եւ պիտի ծանօթանայ երկրի շինարարութեան եւ այլ նուաճումներուն: Անհրաժեշտ նիւթերը հաւաքելէ ետքը Հայաստանի մասին գիրք մը պիտի գրէ»⁴⁸: Սակայն սպանացի լրագրողէն նման գիրք մը յայտնի չէ:

Սպանիոյ քաղաքացիական պատերազմի (1936–39) տարիներուն խորհրդահայ մամուլը լեցուեցաւ Սպանիոյ, նաեւ անոր արուեստին վերաբերեալ բազմազան գրութիւններով⁴⁹, Երեւանի մէջ կազմակերպուեցան սպանական մշակոյթի միջոցառումներ: 1936ին Երեւանի երաժշտանոցի սրահին մէջ տեղի ունեցած է սպանական երաժշտութեան նուիրուած երեկոյ՝ ի համակրանս ֆաշականութեան դէմ մարտնչող սպանացիներու⁵⁰: Հանրապետական ժողովրդական ստեղծագործութեան եւ ինքնագործ արուեստի տունը 1937ին ուսերէնէ թարգմանած է սպանական յեղափոխութեան վերաբերող «Նրանք չեն անցնի» թատերախաղը շրջանային ինքնագործ թատրոններու համար⁵¹: Քանի մը հայ գրողներ ալ իրենց գործերուն մէջ անդրադարձած են սպանացի պայքարող ժողովուրդին: Օրինակ, սպանուհի ծանօթ յեղափոխական Տոլորէս Իպարրուրիին (1895–1989) բանաստեղծութիւն նուիրած է Գուգարունի ծածկանուամբ հայաստանցի հեղինակ մը⁵², որուն ինքնութիւնը չկրցանք պարզել: Թէեւ ան որեւէ գրական արժէք չունի, ժամանակի տրամադրութիւնը ներկայացնելու համար կը մէջբերենք ամբողջովին.

⁴⁷ Израиль Нестев (сост.), Сергей Прокофьев: *статьи и материалы* (Սերգէյ Փրոքոֆիեւ. յօդուածներ եւ նիւթեր), «Մուգիկա», Մոսկուա 1965, էջ 217: Լինա Լիւպեռայի հետ մտերիմ եղած են հայ երգահան Էդուարդ Միրզոյեան եւ իր կինը (Эдуард Мирзоян, *Фрагменты* (Դրուագներ), «Ամրոց կրուփ», Երեւան 2005, էջ 221):

⁴⁸ *Խորհրդային Հայաստան*, 5 Օգոստոս 1935. նաեւ՝ «Սպանիացի գրող մը Երեւանի մէջ», *Յուսաբեր*, 12 Սեպտեմբերի 1935:

⁴⁹ Տե՛ս, օրինակ, Մ. Դ., «Կատալոնիայի հերոսները», *Խորհրդային արուեստ*, 1 Նոյեմբեր 1936. նաեւ՝ Լ. Նիկոլիւն, «Էլ Պրադօ թանգարանը», *Խորհրդային արուեստ*, 16 Նոյեմբեր 1936. նաեւ՝ Ֆ. Կելին, «Իսպանական թատրոն», *Խորհրդային արուեստ*, 16 Նոյեմբեր 1936:

⁵⁰ «Իսպանական երաժշտութեանը նուիրուած երեկոյ», *Խորհրդային արուեստ*, 1 Յունուար 1937, էջ 11:

⁵¹ «Արուեստի լրատու», *Խորհրդային Հայաստան*, 1 Սեպտեմբեր 1937:

⁵² *Կարմիր սպորտ*, 31 Դեկտեմբեր 1936:

Դուրդէս Իբարրուրուն

Ըմբոսպացած ժողովրդի ծոցից ելած՝
Ազաւոյթեան համար մղուող պայքարում
Քո եզակի եւ առնական կամքը լարած՝
Մարտնչում ես մարտիկների շարքերում...
Ընդդէմ ճնշող, շահագործող դասակարգի,
Ընդդէմ դաժան օրէնքների եւ կարգի...

Բռնութեան դէմ սուր ես ճօճում շողշողացող,
Հայեացքներդ յառում սուրսայր, շեշտակի,
Մարտիկների սիրտը լցնում արեւ ու շող,
Որ կռում են սարսափի փակ գնդակի –
Ընդդէմ ճնշող, շահագործող դասակարգի,
Ընդդէմ դաժան օրէնքների եւ կարգի...

Ամէնուրեք, որտեղ էլ որ շահագործուող
Ժողովուրդ կայ – ազաւոյ կեանքի փենչանքով
Հիանում է խիզախ ու վեհ, ըմբոսպացող
Եւ ամրակուռ, անընկճելի քո կամքով–
Ընդդէմ ճնշող, շահագործող դասակարգի,
Ընդդէմ դաժան օրէնքների եւ կարգի...

–Վիւա՛, վիւա՛, Պասիոնարիա⁵³, օ՛ր Դուրդէս,
Գոչում են քեզ մարտիկները քաջարի
Եւ թափ առնում, գօտեպնդում կամքով քո վէս՝
Խրոխտաբար ելնում ահեղ պայքարի–
Ընդդէմ ճնշող, շահագործող դասակարգի,
Ընդդէմ դաժան օրէնքների եւ կարգի...

1937ին բանաստեղծ Գեղամ Սարեան (1902–1976) հրատարակած է Իս-պանիայի պատանի հերոսները գրքոյկը: Ճաշակ մը տալու համար՝ մէջբերենք «Ալվարո» բանաստեղծութենէն հատուած մը՝

Թախօ գետի ափով կանաչ՝
Մի քաջ փղայ զինուած,
Քայլում է լուռ դէպի առաջ,
Հեփախուզման ելած:
Թփուրների մէջ աննկատ,
Ճամբով արեւայի,
Ալվարօն է երիտասարդ
Թոլեդոյից գալի:

⁵³ Տոլորէս Իպարրուրիի յեղափոխական անունը (սպաներէն՝ Pasionaria՝ կրքոտ կամ կիրքի ծաղիկ):

*–Իսպա'նիա, քեզ ազատություն
Մենք կը բերենք արեամբ,
Քեզ վառողի ծուխն է պատում
Հիմա ինչպէս սեւ ամպ.
Ազատութեան արեւով վառ
Կը ցրենք ամպ ու մէգ,
Ու կը լինենք կուում յամառ,
Չենք նահանջի երբեք:*

Իսկ արձակագրուի Լիսի Թարգիլ (1905–1955) 1939ին հրատարակած է *Դէպի Իսպանիա* վէպը, ուր կոչ ըրած է կամաւորական ջոկատներով օգնութեան հասնելու սպանացի ապստամբներուն...

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հայ-սպանական մշակութային կապերու այս դրուագները ցոյց կու տան իրարմէ աշխարհագրականօրէն հեռու եւ պատմականօրէն յաճախ ջարաբերած երկու ժողովուրդներու փոխճանաչումի թէեւ պատահական, սակայն միանգամայն ուշագրաւ իրողութիւններ: Անոնք արտայայտուած են միմեանց գրականութեան թարգմանութեամբ (ե՛ւ՝ տարերայնօրէն ե՛ւ միջնորդ լեզուներէ), հայ արուեստագէտներու այցելութիւններով Սպանիա եւ հայ գրագէտներու գործերուն մէջ սպանական նիւթի անդրադարձումներով: Այս առումով ամենէն բեղմնատուրը եղած է բանաստեղծ եւ արձակագիր Կոստան Չարեան: Տարբեր երկիրներու հայազգի արուեստագէտներ ալ հմտացած են սպանական արուեստին (պար, երաժշտութիւն) մէջ:

Սպանական արուեստը որոշ չափով ծանօթ եղած է նաեւ 1920-30ականներու Խորհրդային Հայաստանի մէջ, ուր ծաւալած է ան յատկապէս Սպանիոյ քաղաքացիական պատերազմի տարիներուն, երբ Երեւանի մէջ կազմակերպուած են սպանական մշակութային միջոցառումներ, իսկ խորհրդահայ գրագէտներ, պետական քարոզչութեան ծիրին մէջ, անդրադարձած են սպանական նիւթերու՝ ի համակրանս մարտչող սպանացի ժողովուրդի:

ARMENIAN-SPANISH CULTURAL RELATIONS (19TH CENTURY-1930S)
(SUMMARY)

ARTSVI BAKHCHINYAN
artsvi@yahoo.com

The article explores significant episodes of Armenian-Spanish cultural relations from the 19th century to the 1930s, divided into three main sections.

The first section, "Literary Connections," highlights Spanish themes in the works of Armenian authors and the initial translations of Spanish literature into Armenian.

The section "Armenian Intellectuals and Artists in Spain" focuses on notable Armenian figures, including Vardges Surenyants, Vahram Papazyan, Kostan Zaryan, and Armen Ohanian, who traveled to Spain, drawing inspiration from its culture and integrating it into their work.

The final section, "Cultural Relations in Soviet Armenia," discusses particularly the period during the Spanish Civil War (1936-1939), when Soviet-Armenian publications featured extensive writings on Spain and its art. Armenian writers began to compose works about the Spanish people's struggle, and Spanish cultural events were organized in Yerevan.

These accounts of Armenian-Spanish cultural connections demonstrate the mutual appreciation between two geographically distant nations with limited historical interaction, showcasing several notable episodes of cross-cultural recognition.